

Glagoljica u našim krajevima od XIII.—XV. vijeka.

Liturgia palaeoslava in nostris regionibus a saec. XIII.
usque ad saec. XV.

Summarium.

Rationes temporum hierarchicae et ecclesiasticae in Hadria saeculis XIII.—XV. Hierarchia et disciplina occidentalis, liturgia latina et slava. Ordo s. Benedicti utitur lingua palaeoslava. Rescriptum Innocentii IV. a. 1252. monachis S. Benedicti in Castro Musculi qui lingua palaeoslava utebantur. Optima huius ordinis merita de liturgia palaeoslava. Regiones catholicae scriptura quoque cyrilliana in vita civili utuntur. Curycta, Senia, Liburnia et Dalmatia septentrionalis sunt linguae palaeoslavae regiones autochtonae. In Istria a. 1275. determinatio finium scriptura glagolitica, lingua vero croatica describuntur. Topographia illarum regionum in quibus liturgia palaeoslava autochtona erat. Lingua palaeoslava e Septemtrione Ragusam allata. Scholae slavae in Ragusa. Regiones archidioeceseos dioclio-antibarensis. Fines Serborum primitus sub magno influxu Ecclesiae occidentalis. Post Stephanum Nemanjam Orientem amplectuntur. Principes Bosniae sunt catholici. Ecclesia catholica in Bosnia organisatione caret. Gregorio IX. Pontifice sedem episcopalem in Bosnia Latini occupant. Relationes dioeceseos Bosniensis cum hierachia ecclesiastica in Hungaria. Dioecesis Bosniensis ab anno 1264. sub archidioecesi colocensi. Patres Franciscani veniunt in fines nostros. Idem ordo e regulis suis propagator liturgiae latinae. Rescriptum Gregorii XI ab a. 1373. Vita ecclesiastica et liturgica in Bosnia ante irruptionem Turcarum. Missale ducis Hrvoii et scriptura palaeoslava in Bosnia initio saeculi XV.

Poznatim reskriptom Inocentija IV. od 1248. zadobilo je staroslovensko bogoslužje rimskoga obreda vrhovnu zakonsku sankciju. Glagoljica je odsele kroz puna dva vijeka i više duboko žilje pustila čitavim našim narodnim teritorijem. Srce je glagoljskoga bogoslužja: Krk i Senj, istočna Istra i sjeverna Dalmacija. Iz ovoga središta širi se ona daleko na jug do Dubrovnika, na istok u Bosnu i Posavsku Hrvatsku, a na sjeveru prodire ona na samo tlo oglajske patrijaršije.

No da nam slika bude što cjelovitija, treba da ovdje prikazemo crkveno-hierarhijske prilike u našim zemljama od 13. do 15. vijeka. Crkvena organizacija bila je na istočnoj obali Jadrana već za rana bogato razvijena. O metropoliji solinsko-splitskoj i dukljansko-barskoj bilo je već govora u mojem djelu: *Povijest i pravo slovenštine*. Zagreb 1910. U Dubrovniku spominje se metropolija početkom 12. stoljeća, a osnutak metropolije u Zadru, pada u godini 1145., i kako je toga vremena Zadar došao pod Mletke, papa Hadrijan IV. godine 1155. podvrže ga pod oglajškoga patrijaru u Gradu. Splitska metropolija obasizala je u to doba biskupije: Makarsku, Neretvu, Duvno, Hvar, Skradin, Trogir, Knin, Šibenik, Modruš i Senj, a Zadar je protezao svoju vlast nad krčkom, rabskom i osorskom biskupijom. Dubrovačka metropolija stizala je u prvo doba u glavnom, kuda i oblast dubrovačke republike, dočim su granice barske nadbiskupije duboko u nutrašnjost zalazile, kako smo l. c. na str. 153. naznačili. Istarske biskupije: Trst, Kopar, Poreč, Pulj, Pićan potpadale su pod oglajškoga patrijaru u Frijulu. Sve ove metropolije bile su u kulturnoj, a njeke i u političkoj sferi romansko-latinskoj. Tako su Zadar i Split mijenjali kroz sve ovo razdoblje srednjega vijeka suverenitet između ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i mletačke republike, dokle nijesu s ostalom Dalmacijom definitivno 1410. pali pod oblast Mletaka. Jednako je i Istra stajala u to vrijeme pod političkim oblastima romansko-latinskim, i to zapadna obala pod Mlecima, a istočna obala i nutrašnjost pod grofovijom goričkom i pod crkvenom kneževinom oglajškoga patrijare, koji je do g. 1348. stolovao u Frijulu, a poslije prešao u Udine. Tečajem 15. vijeka Habsburgovci i Mlečani podijeliše si zemlje goričkih grofova i oglajških patrijara. Tako je u glavnom ostalo do 1797.

Metropolija dubrovačka i barska prostirahu se našim narodnim političkim teritorijem. Njihova tradicija i disciplina bijahu ipak latinskoga duha. Isto je bilo i sa zagrebačkom i srijemskom biskupijom. Obje, utemeljene od mađarskih kraljeva, dodjoše u zglob ugarske crkve, koja je od početka svoga bila strogo rimsko-latinskoga značaja.

No i ako su sve nabrojene metropolije i biskupije bile u sferi zapadne crkve, i njihova hierarhijska organizacija rimsko-latinska, ono ipak u liturgiji ne bijaše jedinstvene discipline. U većini biskupija, i baš onih s najromanskijim tradicijama, vla-

dala je u bogoslužju slovenština rimskoga obreda. Istina glagoljaši nijesu dolazili na visoka hierarhijska mjesta, kako smo ih vidjeli u 10. i 11. vijeku, ali u mnogim krajevima bili su kap-toli, a pogotovu kuratni kler, čisto slovenski i glagoljaški. Ta je pojava to začudnija, što je latinština baš u to vrijeme sred-njega vijeka bila na vrhuncu svoje moći: ona je u javnom i duševnom životu svih evropskih naroda absolutno vladala. Iza slovenštine nije stajala nikoja vlast: ni politička, ni moralna, ni kulturna, ali život i duševne potrebe našega klera i našega puka bili su jači od latinštine. I tako naši krajevi, hierarhijom i disciplinom svojom zapadnoga i rimskoga značaja i duha, liturgijom svojom bili su *bilingues*, dvojezični: i la-tinski i slovenski.

Pače moć glagoljice bila je tako velika, da je poslovenila i same drevne redove latinske, koji su postojali na našem tlu davno prije zaroda slovenskoga bogoslužja: redove velikih tra-dicija zapadnih i latinskih. Mislimo ovdje na red benediktovaca.

Već X. kanon splitskoga sabora od 925. kazuje, da je u to doba bilo klerika i *m o n a h a*, koji su slovenskim jezikom obavljali bogoslužje. Ut *nullum episcopus nostrae provinciae audeat in quolibet gradu sclavinica lingua promovere; (poterit) tam(en) in clericātu et monachatu deo deservire.* (*Rački: Documenta, Zagrabiae 1877. str. 132.*) Kako u 10. vijeku nije bilo u zapadnoj crkvi drugih redova osim sinova sv. Benedikta, očevidno je, da su benediktovci, otprije latinaši, u Dalmaciji odmah iz prvoga kraja poprimili slovensko bogoslužje. Iz istoga razloga bit će vjerojatno benediktovski i oni *s a m o s t a n i S l a v e n a* (*monasteria Latinorum quam Graecorum sive Sclavorum*), što ih spominje papa Aleksandar II. u svojoj fundacijonoj povelji barske nadbiskupije od 18. marta 1067. (*Rački I. c. str. 201.*) Zacijelo su pako benediktovci na otoku Krku okolo g. 1100. glagoljaši. Dokazuje to glasovita glagoljska ploča, koja je otkrivena na crkvi sv. Lucije nedaleko od Baške. Napis potječe još iz doba hrvatske narodne dinastije, a kazuje, da je opat Držiha primio zemljište za crkvu od kralja Svinimira, a samu crkvu da je izgradio opat Dobrevit. (*Rački I. c. 487. — Cf. i njegovu raspravu u Starinama VIII. 130.—163.*)¹

¹ Benediktovski samostan u Baški održao se je sve do XV. vijeka. Kasnije je naslov opatije, a i sam beneficij, prešao na krčkoga biskupa. On do danas nosi titul: *Abbas S. Luciae de Besca.*

Po tom je lako razumjeti, da su benediktovci samostana sv. Nikole u Omišlju u polovini XIII. stoljeća glagoljali. Oni su upravili molbu na Inocentija IV., da im odobri slovensko bogoslužje i zatražili doslovce od pape, da »njima, koji su Slaveni, ter imadu slovensko pismo, a latinskoga ne mogu da uče, dopuštenje izdade obavljati bogoslužje u slovenskom pismu prema obredu rimske crkve, kako su to oni i njihovi prethodnici običavali činiti«. Inocentij IV. ne odgovori benediktovcima izravno, nego preko Ordinarija loci: krčkoga biskupa Fruktuosa, te mu veli u pismu dt. u Perugji 26. januara 1252.: »Imajući u Gospodu potpuno pouzdanje u Tvoju razumnost, ovime Ti dopuštamo, da u toj stvari učiniš, što budeš korisnim razabrao.«² Papa hoće ovijem da kaže, da mu je nemoguće ispitati razložitost molbe omišaljskoga opata, pak za to pozivlje biskupa neka on to učini, ter ako su navodi istiniti: da su monasi Slaveni; da imadu svoje pismo, a latinskoga da neznaju; i naročito, ako je davni, od djedova običaj, da glagoljaju, Inocentij IV. ovlašćuje biskupa, da im podijeli dopuštenje i u buduće obavljati slovensko bogoslužje. Papa ovim svojim naredjenjem ostaje na istoj pravnoj osnovici kao i u reskriptu senjskome biskupu od 1248., priznaje glagoljici u slučaju drevnoga običaja pravo eksistencije, i autorizuje krčkoga biskupa, da nakon utvrđenja ovih činjenica dopusti benediktovcima slovensko bogoslužje u rimskome obredu.³

Mi ne znamo razlogâ, koji su ponukali omišaljske benediktovce, da zamole papino odobrenje za glagoljicu, upravo

² Čitava isprava glasi: Innocentius etc. Venerabili fratri Fructuoso episcopo veglen (si etc.), Dilecti filii Abbas et Con (ventus) monasterii sancti Nicolai de Castro Muscla ordinis Sancti Benedicti tue diocesis nobis humiliter supplicarunt, ut cum ipsi, qui Sclavi existunt et sclavicas litteras habeant, discere latinas litteras non possint, eis, ut in litteris sclavicis secundum ritum ecclesie Romane divina officia valeant celebrare, prout lidem et predecessores sui facere consueverunt, licentiam concedere curaremus. De tua circumspectione plenam in Domino fiduciam obtinentes, presentium tibi auctoritate concedimus, ut super hoc facias, quod videris expedire. Datum Perusii VII. Kalendas Februarii. Anno nono. — Prvi je ovu ispravu objelodanio: Theiner, Monumenta Slavorum meridionalium. Romae 1863. I. 79.

³ Isključeno je, da bi koji Hrvat iz ovoga papinoga reskripta izvadjaao za glagoljicu značaj »privilegii nationalis«, kako to tvrdi Pesante. (La liturgia slava con particolare riflesso all' Istria. Parenzo 1893. p. 45.).

kako ne znamo ni zašto se je senjski biskup u toj stvari obratio na Inocentija IV. Bit će da su latinski svećenici poricali kanonski, zakoniti opstanak glagoljašima i njihovoj službi Božjoj. Omišaljski redovnici očevidno su znali za reskript papin senjskom biskupu. Svakako nakon ovih papinih otpisa slovenština uživa kroz puna dva vijeka i više potpuni mir u našim krajevima.

Iz toga možemo zaključivati, da je i presuda biskupa Fruktuosa bila povoljna omišaljskim monasima. U to vrijeme bio je čitav benediktovski red na našem teritoriju glagoljaški. Glasovit je bio rogovsko-tkonski samostan sv. Kosme i Damjana, utemeljen polovinom 11. vijeka od biogradskoga biskupa Teodorika I. na ostrvu Pašmanu. Sinovi sv. Benedikta stekoše si i u našim zemljama velikih zasluga prepisujući glagoljske knjige. Sačuvalo nam se je nekoliko dragocjenih misala i brevijara pisanih u 13. i 14. vijeku u Tkonu i Omišlju. I svoju časnu regulu pretočiše u 14. vijeku na hrvatski jezik i prepisaše glagoljskim pismenima. (Isp. Jelić: *Fontes historici Liturgiae glagolitoromanae*. Veglae 1906.—XIII. 10; XIV. 5, 6, 19, 20, 30. te naročito raspravu A. Pavića: *Regule sv. Benedikta u Starinama*, VII. 57—129.)

Ako je glagoljica imala u sebi tu elementarnu snagu, da je osvojila drevni red benediktovaca, koji je imao od iskona latinski značaj i latinske tradicije, u svojim samostanskim školama njegovao latinsku knjigu i latinsku liturgiju, ono si tekar zapravo možemo zamisliti, u kojem je opsegu zahvatila svjetovni kler, gradsko i ruralno svećenstvo, koje osim mršavih kaptolskih škola za druge nije znalo, a u najviše slučajeva klerik učio se privatno u žakna, a žakan u popa. I u našim zemljama, kaošto u čitavoj Evropi, kler je bio kroz cio srednji vijek nosilac ne samo crkvene, nego i gradjanske knjige i prosvjete, pak zato možemo mirne duše uzeti pravilom: Kuda se je glagoljica širila u gradjanskoj porabi, tamo je bila i u crkvenoj, tamo se njome služilo i u crkvenoj liturgiji.

Radi potpunoga prikaza moramo ovdje istaknuti, da glagoljsko pismo nije nipošto osebina zapadnih hrvatskih krajeva,

* Isp. Jelićev članak: *Arhiv rogovske opatije u »Vijesniku hrv. arheol. društva«*. Zagreb 1898. str. 72. i sl.

a ćirilsko onih istočnih, srpskih. Već od 12. vijeka služe se čisto hrvatski katolički krajevi u građanskom životu pored glagoljice i ćirilicom. Rački je u *Starinama* XIII, 197—210. objelodanio povelju pisanu ćirilicom god. 1250. u Poveljima na otoku Braču, kojoj izvornik siže kojih sedamdeset godina ranije. U istom mjestu očuvao se iz konca 12. stoljeća i jedan napis ćirilski. (Isp. Šurmin: *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898. br. 2. i 4.). Poljičani u kasnije doba srednjega vijeka pišu svoj zakonik ćirilicom. Ipak u hrvatskim i katoličkim krajevima glagoljsko pismo i u građanskoj porabi daleko prevladuje nad ćirilicom.

Jagić je nazvao *Krk vagina rerum glagoliticarum*. Ali senjska biskupija i istočna Istra zaslužuju taj naziv u istoj mjeri. U tim krajevima napisano je najviše glagoljskih knjiga i rukopisa; otuda nam se spaslo najviše staroslovenskih misala i brevijara. U sjeveroistočnom kutu Adrije glagoljica je najautohtonija. Čuveni su građanski zakonici vinodolski (1288.), vrbnički (iz 14. vijeka), kastavski (15. v.), veprinački (1507.),⁵ ali i sami crkveni zakonici pisani su u slovenštini. Statut senjskoga kaptola složen je 12. travnja 1380. ne u latinskom, nego u živom narodnom jeziku i napisan glagoljicom. Jednako su pisani zakoni kapitula kastavskoga (g. 1473.), kapitula lovranskoga (g. 1480.), kapitula vrbničkoga (g. 1487.).⁶ Kako je glagoljsko pismo duboko zasijecalo u javni život političkih oblasti u Istri pokazuje važna isprava o Razvodu i Kunfini po svoj deželi (Istri) između oblasti pazinskoga kneza Albrechta, oglajskoga patrijare Rajmunda, te mletačke republike. Isprava je sastavljena u tri autentična primjerka, a kao notari bijahu pop Mikula, župnik Gole Gorice, koji je pisao u glagoljskom pismenu »jezikom hrvackim«, pa Pernart iz Gorice »pisar jezikom nemškem«, i Ivan s Krmina, »pisar jezikom latinskim«. Povelja je pisana

⁵ Hrvatski pisani zakoni objelodanjeni su od Račkoga, Jagića i Crnčića. Zagreb, 1890.

⁶ Jelić: *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*. Veglac 1906. XV. v. br. 75. i ad 75., te 79a, 103, 63a, 79 a. — Pod ovim kapitulima nemaju se razumijevati stolni ili zborni kaptoli, nego zborovi župskoga svećenstva. U to vrijeme veća mjesta u našem Primorju obilovala su nerazmjerno velikim brojem svećenstva.

g. 1275., te je najjači dokaz za hrvatski značaj istočne i srednje Istre već u srednjem vijeku.⁷

Kako je ovaj Razvod ugovor između tri suverene oblasti na tlu Istre, očividno je, da su kompasciscenti priznavali slovenštini javni i službeni značaj za svoje državice. — Mi imamo još jedan »Razvod meju Kožlakom i meju Mošćenicami«, pisan glagoljicom u Istri 1395., ali isporodjen s gornjom poveljom, on je samo lokalnoga karaktera.⁸

U autohtono područje glagoljice i slovenskoga bogoslužja ima se još brojiti i sjeverna čest Dalmacije do Pelješca. Prema istraživanjima Berčićevim u doba XIII. i XIV. vijeka nebrojeno je glagoljskih misala i brevijara napisano u Dalmaciji i na otocima od Ugljana do Korčule.⁹ Ovamo spadaju rukopisi nađeni u Tkonu, Birbinju, Sali-ma, Zaglavi, Pašmanu i drugdje. Danas su to siromašni ostaci nekada bogate glagoljske knjige u dalmatinskome Primorju.

Vrijedno bi bilo izraditi topografsku kartu autohtonoga područja glagoljice, kako nam se ona prikazuje od XIII. do XV. vijeka. Materijal je u glavnom registrovan od Jelića u njegovima *Fontes Historici Liturgiae glagolito-romanae* (naročito u Indeksu IV.) i od Milčetića u »Hrvatskoj Glagoljskoj bibliografiji«. U ta dva djela upotrebljena je i raspoređena sva

⁷ Ovaj dokumenat nije na žalost dovoljno ispitan. Prvi ga je pripočeo Dr. A. Starčević u Kukuljevićevu Arkivu 1852. str. 233—268. Ljubić je o njemu na široko raspravljao u *Starinama* VI, 157—255 (g. 1874.) Ispravu treba definitivno staviti u g. 1275., jer u to vrijeme stolovaše u Oglaju patrijara Rajmund (od 21. XII. 1273. do 23. II. 1299. cf. Gams: *Series episcoporum E. C.* — Ratisbonae 1873. p. 774.), a Gospodar u Gorici, Metlici i Pazinu bio knez Albreht, i to II. (1271.—1304.) To je bilo baš u čas, kada su se Rajmund i Albreht izmirili, a u Austriji, Štajerskoj i Kranjskoj o prestiž se borili Přemisl Otokar II. i Rudolf Habsburški. Isp. Dimitz: *Geschichte Krains*. Laibach 1874. I. 184. sq.) Zapadna i južna čest Istre potpadala je u to vrijeme pod Mletke; Kastavščina s Pazinom pod Goričku grofoviju; a sjever do Trsta pod Oglaj. Talijanski pisci o istarskoj povijesti: Kandler, Fanceschi, Pesante, hotijuci utvrditi romanski značaj Istre, namjerice umanjuju važnost ove povelje. (Isp. Milčetić: *Hrvatska glagoljska bibliografija*, Zagreb 1911. 465—468.)

⁸ Prvi ga je objelodanio Kukuljević u Arkivu, 1858. 308—310.

⁹ Dvije knjige Berčićeve još uvijek su dragocjene: *Čitanka staroslovenskoga jezika*. Prag, 1864. i *Dvije službe rimskoga obreda za svetkovinu sv. Ćirila i Metuda*, Zagreb 1870.

grada, što su ju stariji naši filolozi i historiografi: Kukuljević, Berčić, Rački, Jagić i dr. na svijet iznijeli. Mnogo se ovim poslom bavi Rudolf Strouhal, koji je u svojoj »Hrv. glagolskoj knjizi« (Zagreb 1915. str. 61—89.) sastavio index mjesta, iz kojih nam dopriješe glagoljski natpisi, povelje i knjige.

Po mome brojenju iz razdoblja od 13. do 15. vijeka sačuvalo nam se približno oko 40 rukopisa glagoljskih misala i oko 50 rukopisa glagoljskih brevijara. Svi ti rukopisi pisani su na onom području, što smo ga nazvali autohtonim. Klasična mjesta glagoljice za uvijek će ostati: Senj, Vinodol, Modruš, Krk, Vrbnik, Dobrinj, Baška, Rab, Kastavščina. Pazin, pa cijeli okoliš zadarski s otocima: Pašmanom, Olibom i Velim Otokom, te Split s Poljicima. Još jedared naglašujemo, da latinština u tim krajevima nije bila nepoznata, ali je u liturgiji služila samo biskupima, a za saobraćajni jezik samo vrhovnim crkvenim i državnim vlastima.

U sve ine krajeve glagoljica je zapravo unesena iz ovoga autohtonoga područja. Tako i u dubrovačku metropoliu. Iako je Dubrovnik bio slovenski grad, ono su njegove državne uredbe, njegovo zakonodavstvo i čitava kultura imali romansko-zapadnu biljevu.¹⁰ Dubrovnik je zarana stajao u tijesnim političkim i trgovačkim vezama s Bosnom, Zetom, Raškom i Srbijom, izmjenjivao s njima povelje i listine u slovenskom pismu i jeziku, ali je njegov službeni jezik bio isključivo latinski. Bogoslužje je latinsko. I sama obnarodovanja godine 1331. vrše se tamo *in lingua latina quam in slavonesca*.¹¹ Ova romansko-zapadna orijentacija davala je maloj republici veliku moralnu, kulturnu i političku snagu usuprot srpskim i bosanskim vladarima, koji su u južnoj Dalmaciji tražili izlaza na more.

Tekar u drugoj polovini 14. stoljeća nalazimo u Dubrovniku slovenske škole i slovensko bogoslužje. O tom je kanonik Liepopili napisao u Radu jugoslavenske akademije (Knj. 220. str. 30—58; Zagreb 1919.) dobru studiju.¹²

¹⁰ Glavne historijografske publikacije o dubrovačkoj povijesti po-teću od Š. Ljubića, M. Pucića, Račkoga, K. Vojnovića, pa naročito od V. Bogišića i K. Jirečeka. Starija bibliografija je sabrana u V. Bogišića i C. Jirečeka: *Liber statutorum civitatis Raguzii*, Zagreb 1904., XIII. i XIV.

¹¹ Tako od 24. febr. 1331. u Račkoga: *Monumenta Ragusina: Libri reformationum*, T. II. Zagreb 1882. p. 332.

¹² Isp. o tome i članak u »Pravoj Crvenoj Hrvatskoj od 24. lipnja 1905.

Slovensko bogoslužje unijeli su u dubrovačku republiku svećenici iz Hrvatske i sjeverne Dalmacije, što ih je vlada uzimala svome puku za dušobrižnike. U Stonu nalazimo godine 1390. kapelana Svetana iz Hrvatske (Dominus Zvetanus de crovatia — na svu priliku iz senjske ili modruške biskupije). U samom Dubrovniku nalazimo malo slovenskih svećenika (praesbyteri sclavici), ali zato više u ostaloj oblasti: u Župi, Gružu, Zatonu, Rijeci, Šumetu, na ostrvima Koločepu, Lopudu, Šipatu i Ratu, gdje su vršili pastvu. Liepopili ne kazuje, zašto se ne spominju u dubrovačkom Primorju i Konavlima. Ti su krajevi onaj čas bili u srpskoj oblasti. Dalje nije siguran, da li su ovi slovenski popovi bili glagoljaši ili »unijati«, rimskoga ili istočnoga obreda, ali kako su medju tim svećenicima vladale uredbe rimskoga obreda (na pr. celibat), o tom nije sumnjati, da su to bili glagoljaši. Jednako se ne mogu saglasiti s tvrdnjom, da su u Dubrovniku i redovnici glagoljali. Bijeli i crni fratri, dominikovci i franjevci, što se spominju, bili su po svojim pravilima strogo vezani na latinski jezik, ali je lako pojmljivo, da su oni u Dubrovniku, kao i u ostalim našim krajevima, činili kompromis s duhovnim potrebama slovenskoga puka, i pozvani, da mu kršćansku nauku propovijedaju, čitali su i tumačili evangjelje u slovenskom jeziku.

To opravdano naslućujemo iz legata Dm. Nikole Crnoga, koji je u svojoj oporuci od 1395. ostavio jedan »vagnilistar« fra Nikoli Saba de Bonda. Očevidno je taj vagnilistar u narodnom jeziku preteča kasnijih lekcijonara, kojima su se svećenici latinaši služili kod misa i propovijedi.

Izvori kazuju, da je dubrovački puk priljubio slovenštinu u crkvi. Malo vijeće namjestilo je 31. srpnja 1391. glagoljaša Don Radovana iz Zadra za kapelana u Brenu (župi) na molbu i zahtjev brenskih pučana (precibus et instantia omnium rustichorum Breni). Drugi opet zapisnik od 27. srpnja 1392. izražuje želju, da bi rektor republike s malim vijećem potražio svećenike glagoljaše i postavio ih u pastvu »per districtum Ragusii et punctam Stagni« (Liepopili l. c. str. 46. sl. XVIII. XXI.). Taj zaključak tumači nam onaj veliki broj glagoljaša, što ga nalazimo u drugoj polovini 14. vijeka u dubrovačkoj oblasti.

Do koje važnosti je u to vrijeme došao narodni jezik u Dubrovniku razabiramo iz činjenice, što je malo vijeće 12. veljače

1390. osnovalo u Dubrovniku školu za učenje slovenskoga pisma i imenovalo za učitelja nekoga Nikolu Bugarina. Ova je škola imala službeni i javni značaj, jer je Nikola Bugarin imao od vlade plaću od godišnjih 50 perpera (= 25 mletačkih dukata). Zapisnici od 18. veljače 1391. i 24. siječnja 1392. potvrđuju ga u njegovoj službi, i ovaj posljednji naziva ga »magister scholarum slavicarum«. God. 1391. bila je slovenska škola i u Stonu. Tamo je bio učitelj uz plaću od 40 perpera »Theodorus domini Nicole«, (valjada njegov sin), koji je pače i u gramatici poučavao. (Liepopili I. c. X, XVIII, XVI.)

Na dlanu je, koje je to pismo bilo i koja gramatika, što su ih Nikola i Teodor učili. Bugarin nije mogao poučavati nego stari slovenski jezik, jer dubrovačkoga nije znao, a ni drugoga pisma nego ćirilskoga, jer je glagoljsko bilo u Bugarskoj u to već doba posve zamrijelo. Dubrovčanima bilo je od prijeko potrebe znati slovensko pismo radi diplomatskoga i trgovačkoga saobraćaja sa susjedima.

Iz analogije događaja pravom možemo suditi, da su glagoljaši u to vrijeme unašali slovensko bogoslužje i u druge krajeve južne Dalmacije. U tom mišljenju potkrepljuje nas i odlomak glagoljskoga korčulanskoga brevijara, o kojem je Berčić utvrdio, da je pisan negdje pod kraj 13. stoljeća na južnom dalmatinskome ostrvlju (Čitanka str. 40.)

Od dubrovačke nadbiskupije starija je dukljansko-barska, utemeljena 1067. od pape Aleksandra II. Njena oblast širila se ne samo nad primorskim gradovima: Barom, Dukljom, Skadrom, Ulcinjem, Drivostom, Pilotom, Svačem, Budvom, u kojima je bilo izmiješano romansko, slovensko i arbanaško pučanstvo, nego je šizala i duboko u nutrašnjost ovih krajeva. Pod nju su spadale: »Tribuniensis ecclesia« u Travunji, sa sjedištem, kako sluti Jireček, u monasterium Sancti Petri de Campo kod Trebinja (ruševina Petrov manastir kod Čičeva); »Bosoniensis ecclesia« u gornjoj dolini Bosne sa sjedištem kod crkve sv. Petra u Brdu (Ban-brdo, Vrhbosna); te »Serbiensis ecclesia«, kojoj se je

¹³ Curiosum je, da je kotorska biskupija, na razmeđu dubrovačke i barske metropolije, potpadala od 11.—14. stoljeća pod nadbiskupa u Bari-ju na apulijskoj obali.

područje moralo prostirati iskonskom srpskom oblašću između rijekâ Tare, Bosne i Ibra (Raška). Iz ovih činjenica pravom zaključujemo, da su srpski i bosanski krajevi prvobitno stajali pod jakim utjecajem zapadne crkve. Jireček zapaža, da su imena srpskih vladalaca u 9. vijeku prije latinska, nego grčka: Stjepan, Petar, Pavao, Zaharija. I poslije pristajanja uz istočno-bizantijsku crkvu vidan je taj utjecaj još u 13.—15. vijeka: crkva apostola sv. Petra i Pavla u Rasu, veliki samostan sv. Petra na Limu, pomenuti već samostan sv. Petra u Čičevu kod Trebinja. Dr. P a t s c h našao je u selu Drenovu kod Prijepolja ruševine male crkve s odlomkom latinskoga napisa (Te Christe auctore pontifex...), za koji je Msgr. Bulić ustanovio, da potječe između 800.—1000. godine. (Jireček: Istorija Srba. (Prijevod Radonićev.) Beograd 1911. I. 167.).

Primorski vladari Duklje, Travunje i Zahumlja: Stjepan Vojislav, Mihajlo (Sclavorum rex) i Bodin u drugoj polovici 11. vijeka očevitno su pristaše zapadne crkve (Rački: Rad 27, 116—130. i 30. 75—81.) Poznato je, da je i osnivač srpske države Stjepan Nemanja, rođen u Ribnici (današnja Podgorica) 1114. (?), prvobitno kršten u latinskoj crkvi, a poslije ga je raški episkop po drugi put okrstio po istočnom obredu. Ne smijemo misliti, da je u ranije doba srednjega vijeka pripadnost ovih krajeva istočnoj ili zapadnoj crkvi bila izrazita. Tek kada se podiže politička moć srpskih vladara, oni se sve većma opredjeljuju za istočnu crkvu. Prvi to učini Stjepan Nemanja, koji iza 1170. sjedini rašku i primorsku oblast u srpsku državu, a definitivno uvede sv. Sava srpski narod u sferu istočne crkve, osnovavši god. 1219. čvrstu hierarhijsku organizaciju s metropolijom u Žiči. Kako su srpski vladari u Primorju podložili svojoj vlasti krajeve s čistim katoličkim življem, došli su oni u tijesne odnose sa zapadnom crkvom: s barskom i dubrovačkom metropolijom, pače i sa samom rimskom stolicom. Ti su odnosi bivali srdačni i prijateljski, kada su to tražili državno-politički interesi, tako u doba Stjepana Prvovjenčanoga, koji zadobi g. 1217. kraljevsku krunu iz Rima, pa se i za čas prizna »sinom rimske crkve«, a tako i u docnije vrijeme Stjepana Uroša II. Milutina (1282.—1321.), koji je 1308. obećavao pristup rimskoj crkvi. Jednako je i Dušan Silni 1354. stupio u

vezu s papom Inocentijem VI. u Avignonu tražeći, da ga ime-
nuje »kapetanom«, vojvodom svega kršćanstva u borbi protiv
Osmanlija. No ti politički i diplomatski računi nijesu ni za čas
pokolebali prestiža i vlasti istočne crkve u srpskom narodu.
Činjenica je razumljiva. Kanonsko uređenje istočne crkve
dopuštalo je svima narodima široku crkvenu i hierarhijsku ne-
zavisnost i liturgijsku mnogostručnost, pa su se slovenski narodi
na Balkanu, kod kojih su odlučivali politički i nacionalni mo-
menti, radije priljublivali Istoku, koji je potpunu slobodu davao
njihovim narodnim crkvenim organizacijama i njihovom slo-
venskom bogoslužju, nego li Zapadu, gdje je baš u to vrijeme
sve jače dolazilo do izražaja nastojanje o čvrstom hierarhijs-
skom i liturgijskom jedinstvu crkve.

U Bosni utjecaj zapadne crkve bijaše mnogo jači nego u
Srbiji. Bosanski vladaoци uz male iznimke priznavali se kato-
ličkoj crkvi. Još u rano doba spominje se bosanski biskup, koji
je imao svoje sjedište u Vrhbosni. Mi smo na str. 198. svoga djela
utvrdili, kako su bosanski biskupi obavljali bogoslužje u sloven-
skom jeziku i vrlo vjerojatno u istočnom obredu. Pismo i gla-
goljsko i ćirilsko bilo je u porabi. Prosvjetni niveau klera, pače
i biskupa, bio je na niskom stepenu. O Radogostu, koji je bio
biskup za pape Celestina III. (1191.—1197.), pričaju izvori, kako
nije ni latinski znao. (Isp. J i r e č e k I. c. 215.) Velika je ne-
daća bila za zapadnu crkvu, što se nije ni među bosanskim
vladarima ni bosanskim biskupima našao čovjek, koji bi u Bosni
osnovao i proveo jaku hierarhijsku organizaciju, kako su to
srpski vladaoци učinili u Srbiji za istočnu crkvu. Radi nedo-
statka najprimitivnije pastoralne organizacije moglo je pata-
renstvo tako duboko žilje uhvatiti u bosanskome puku i plem-
stvu i zatrovati vjerske prilike u Bosni, da im se posljedice još
i danas osjećaju.

Kako je bila siromašna organizacija bosanske crkve, ra-
zabira se i iz činjenice, što prije dominikovaca i franjevac a ne
nalazimo u izvorima nijednoga starijega reda nijednoga samo-
stana katoličke crkve.

Nedostatak crkvene organizacije opazio je i papin legat
I v a n d e C a s a m a r i s, koji je god. 1203. izvijestio Inocen-
tija III., »da se u bosanskoj oblasti bana Kulina nalazi samo
jedna biskupija, a biskup je nedavna umro. Ako bi moglo biti,

da se Latin postavi za biskupa, i da se imenuju tri do četiri nova biskupa, to bi odatle nastala nemala korist za crkvu, jer je oblast duga deset dana hoda i više«. (Theiner: Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. Romae 1863. I. XXXIV.) Metropolijska oblast nad bosanskom crkvom bila je nestalna: prvobitno bila je u Baru, kasnije u Dubrovniku i konačno u Kaloči. Sređivanju crkvenih prilika u bosanskoj i srpskoj oblasti mnogo su škodile i dugotrajne raspre između Bara i Dubrovnika, koje su potrajale čitavoga 12. i 13. stoljeća. (Isp. Markovića: Dukljansko-barska metropolija, Zagreb: 1902. 63.—87., te veliku raspravu D. Grubera: O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII. stoljeća, u Vjesniku zemaljskoga arkiva, Zagreb 1912. i 1913.) Kada se naime Dubrovnik u 12. stoljeću politički posilio i došao u tijesne trgovačke veze s Bosnom, počeo je osporavati vlast barskih nadbiskupa, i u istinu uspije mu utvrditi svoju metropolitsku vlast nad bosanskom, travunjskom i zahumskom biskupijom. Bosanskim banovima većma je prijala crkvena zavisnost od Dubrovnika, nego od Bara, koji je bio podčinjen srpskoj državi. Bosanski biskupi primali su redove u Dubrovniku i svake godine polazili onamo u pohode.

U 13. stoljeću prilike se iz temelja promijeniše. Nakon što se je rasula sila bizantskoga cara Emanuela Komnena († 1180.) ojača Ugarska znamenito na jugu Save i Dunava. Bogomilsko krivovjerje u Bosni dade Andriji II., slavonskom vojvodi Kolanu i Beli IV. najbolju priliku, da se umiješaju u nutarnje odnošaje Bosne. Ugri po uzoru albigenških ratova (1209. do 1229.) povedoše više krstaških vojna na bosanske Bogomile (1225., 1227., 1233., 1247.). Bez pravoga uspjeha. Pape izdašno pomagahu njihovo nastojanje po svojim legatima, a kao vjerovjesnike i inkvisitore šiljahu redovnike, što ih netom osnovao sv. Dominik za suzbijanje albigenške hereze u južnoj Francuskoj. Papa Grgur IX. svrže godine 1233. po svome legatu kardinalu Jakobu bosanskoga biskupa Vladimira zbog njegovih bogomilskih nazora, a na njegovu stolicu sjede najprije Dominikovac Joannes Theutonicus, a poslije od istoga reda biskup Ponsa. Biskup Vladimir bio je posljednji biskup domaćega imena i slovenskoga bogoslužnoga jezika; njegovi nasljednici bili su Latini. Tim je papa udo-

voljio prijedlogu Ivana de Casamaris od 1203., da biskup latinškoga jezika i bogoslužja dođe na čelo bosanske crkve. Vjerska stvar nije ipak time puno dobila. Novi biskupi, a tako i vjervjesnici, što su dolazili iz Ugarske, uza sve svoje apostolstvo ne mogoše iskorijeniti bogomilstva; bijahu tuđinci i ne znadjuhu narodnoga jezika.

Grgur IX. u pomenutom pismu na svoga legata Jakoba od 30. maja 1233. naloži mu, da zaredi »dvojicu, trojicu ili četvoricu biskupa« »salvo jure metropolitani«. Ne znamo zašto nije do toga došlo. Bosanska crkva bolovaše i kasnije na mršavoj hierarhijskoj organizaciji. Možda su stvar ometali i nadležni dubrovački metropolite, a možda i Ugri, koji su punim pravom mogli predmnijevati, da će se iz razgranjene organizacije bosanske crkve po vremenu razviti samostalna metropolija bosanska, a to im ne idjaše u račune, jer su svim mogućim načinima težili, da sprave bosansku biskupiju pod svoju crkvenu i političku vlast. Već slavonski vojvoda Koloman nadari bosanskoga biskupa posjedima preko Save sa središtem u Djakovu, Bela IV. 1244. potvrdi i proširi tu darovnicu, kojom bosanski biskupi postadoše moćni i ugledni vlastelini u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, a kaločki nadbiskup živo je kod Sv. Stolice radio, kako bi bosansku biskupiju podčinio svojoj metropoliji. U tom ga pomagao i sam bosanski biskup. Inocentij IV. pismom od 20. VII. 1246. povjeri opatu sv. Martina montis Pannoniae, da razvidi, bi li ta stvar bila shodna i uputna; isto opetuje u pismu od 26. VIII. 1247. gjurskom biskupu nalažući, da ispita žalosne prilike bosanske crkve, pa ako ih takovima pronadje, neka »bosansku crkvu, kako to kaločki i bosanski biskupi predlažu, sa svim njezinim pravima podčini kaločkoj crkvi«. (A. Fermeňđin: Acta Bosnae. Zagrabiae 1892. br. 72. i 74.)

Papin nalog ne bi onaj čas proveden. O tom nije sumnjati, da dubrovački nadbiskup, koji je baš tih godina stajao na vrhuncu borbe s barskim nadbiskupom radi metropolitanske vlasti, (Marković: l. c. 79—83.), nije ni Ugrima s laka prepustio svoja metropolitiska prava u Bosni. Dubrovački nadbiskup Ivan podje 1250. godine Inocentiju IV. u Lyon i iznese formalnu tužbu protiv barskoga nadbiskupa, kojega je zaštićivao srpski kralj Stefan Uroš I. (1243.—1276.) već s toga

razloga, da ne bi dubrovački nadbiskup vršio jurisdikciju na srpskom zemljištu.

Izlazak te parnice nije nam u Inocentijevim registima tačno dokumentovan, alj su Markovićeve (l. c. 85.) i Jirečkove (l. c. 300.) dedukcije ispravne, da je barskim nadbiskupima pošlo za rukom utvrditi pred Sv. Stolicom svoju metropolitisku vlast. Dubrovnik je i u borbi s Ugrima doživio jednaki neuspjeh. Papa Urban IV. naloži 19. VII. 1264. opatu Montis Pannoniae, neka »ispita, da li bi bilo shodno uzeti bosansku crkvu ispod vlasti dubrovačkoga nadbiskupa i podčiniti ju kaločkome, kako to predlaže bosanski biskup, i već to nekada naredio papin legat kardinal Jakob, a sada to kralj ugarski traži«. (Isp. F e r m e n d ž i n: Acta Bosnae. Zagreb 1892. br. 82.). Čini se, da se tom zgodom konačno ispunila želja Ugrâ: od 1264. nalazimo bosansku biskupiju u zglobu kaločke metropolije.¹⁴ Od 1309. udari bosanski biskup stalno sjedište u Đakovu, a svu skrb i dušobrižništvo u Bosni preuzeše franjevci, koji su oko 1290. naslijedili dominikovce u vjerovjesništvu.

Dolaskom franjevaca u naše krajeve počinje nova epoha u crkvenoj povijesti južnoslovenskih krajeva, a jednako i u razvitku slov. bogoslužja. Kako smo u svom djelu str. 186. razložili postojala je i na Istoku i na Zapadu od ranoga vremena živa težnja za liturgijskom jedinstvenošću i jednoličnošću. U Zapadnoj crkvi bilježimo tri velike epohe liturgijskoga sajedinjavanja i saobražavanja u smjeru rimskoga obreda: epohu G r g u r a V e l i k o g a (590.—604.), koji je konačno redigovao rimski ritus; *epohu franjevaca*, koji su u duhu svojih pravila rimski ritus u lat. jeziku širili po cijelom svijetu, kudagod je njihova noga dopirala, bilo to makar i na račun onih obreda i jezika, što su ih u područjima svoga djelovanja nalazili, i konačno *epohu tridentskoga sabora*, koji je svojim ustanovama o izdavanju liturgijskih knjiga podrezao životne žile svim nerimskim liturgijama i nelatinskim liturgijskim jezicima na Zapadu.

Posve je dakle razumljivo, da su franjevci i u Bosni bili pioniri rimsko-latinske liturgije, to više, jer su oni za dugo vremena novačili od samih tudjinaca. Još 1347. moli ban Stje-

¹⁴ Po tom treba ispraviti tvrdnju Jirečkovu o. c. I. str. 215. i 300., da je bosanska biskupija već 1247. potpala pod kaločku metropoliju.

pan papu Klementa IV., da bi poslao vjerovjesnike »koji su vješti slovenskom jeziku ili mu se bar mogu naučiti«. (Šafařík u Glasniku srpskoga učenoga društva, X. 412—416). I što je intenzivnija bila djelatnost franjevaca, to je svjetovni kler u Bosni sve većma iščezavao, a s njime i slovensko bogoslužje.

Nu taj proces nije se naglo obavio. Tečajem čitavoga 14. vijeka nalazimo mi kraj franjevaca još svedjer domaćega svjetovnog klera. Za tu tvrdnju imademo dokaza u Reskriptu Grgura XI. od god. 1373. na pitanja Bartola, revnoga vikara bosanske vikarije. Dokumentat je štampan u II. svesku Theiner-ovih: Vetera Monumenta Slavorum meridionalium, Zagreb, 1875., Additamenta 327.—329., te je dragocjen prilog za upoznanje crkvenih prilika u Bosni prije Turaka, a po svojim rješenjima ne zaostaje nimalo za glasovitom poslanicom pape Nikole I. ad Bulgaros od god. 867. Iz te isprave razabiremo, da za dugo još nakon dolaska franjevaca u Bosnu ne bijaše organizovana dušobrižnička pastva u Bosni: nec sunt parochiae determinatae. Naročito je zanimljivo, da god. 1368. imade svećenika, koji u očima fra Bartola »nijesu pravi svećenici, nego su seljani ili raskolnici, ustanovljeni prema običaju zemlje« — non sunt veri sacerdotes sed rustici vel schismatici, instituti per consuetudinem patriae. Nećemo nimalo pogriješiti, ustvrdimo li, da su ovo bili slovenski svećenici, dijelom rimskoga, a dijelom istočnoga obreda. Iz ostalih tačaka papinoga odgovora vidi se, da u domaćega katoličkoga klera nije bio celibat proveden (ad art. XVII.) i da je u ženidbenoj disciplini bilo velikih nedostataka (ad art. IV. et XX.).

Ali i među samim franjevcima nije bila disciplina bez prigovora. U pismu od 13. decembra 1368. na fra Bartola papa Urban V. oštro kudi fratre strance, upućuje ga, neka ih otpravi u njihove provincije, a za vjerovjesništvo neka upotrebi domaće ljude: fratres ex natione Bosnensi. (Cl. Fermendžin, l. c. br. 195.). Uistinu od ovoga vremena javlja se među fratrima domaći elemenat. Nije to ostalo bez utjecaja i na liturgijsku praksu u bosanskoj crkvi. Iako su domaći franjevci vjerni svojoj reguli latinskim jezikom misili, ono su oni velike popuste činili predaji svoga puka, a tako i njegovim duševnim i vjerskim potrebama, pak nesumnjivo već u ovo doba

14. vijeka pada početak onih bogoslužnih knjiga, koje su nam poznate pod imenom lekcijonara.

Izvjesno je, da je glagoljsko bogoslužje bilo u početku 15. stoljeća poznato u Bosni. To znamo iz povijesti vojvode Hrvoja, najjačega tipa našega narodnoga plemića u razdoblju između 12. i 16. stoljeća. Hrvoje potječe iz bosanske porodice Hrvatinića, a i ime mu je diminutiv riječi Hrvat. Njegova oblast obuhvaćala je zapadnu Bosnu sa središtem u Jajcu. U spomenicima dolazi od 1380. godine. On je umio naslijediti pretenzije Stjepana Tvrtka, pak je početkom 15. vijeka njegova vlast obasizala zapadnu Bosnu, čitavu srednju Dalmaciju s otocima Bračom, Hvarom i Korčulom. U borbama toga vremena između ugarskoga kralja Sigismunda i napuljskih Anžuvinača vršio je odlučnu ulogu. Nosio je naslov »bosanskoga i splitskoga vojvode«, i stolovao čas u Jajcu, čas u Primorju; bavio se narodnom knjigom, ali kovao novce s latinskim napisima. Po svojem vjeroispovijedanju, kao i većina bosanskih vladalaca, kolebao je između bogomilstva i katolicizma. U Bologni nalazi se jedno patarensko evandjelje, što je za njega god. 1404. napisao bogomil Hval iz Bosne.

Iz istoga od prilike vremena potječe i glasoviti glagoljski Hrvojev misal,¹⁵ što ga prije tridesetak godina nadjoše u dvorskoj knjižnici Staroga Seraja u Carigradu, pa mu dio teksta 1891. izdade bosanska vlada u sjajnoj opremi. Po mišljenju prof. Jagića misal je napisan inicijativom vojvode Hrvoja; njegova slika na konju i grb njegov urešuju prvu stranicu rukopisa. Pisac misala bio je glagoljaš Butko, koga Jagić stavlja u okolicu Omiša u Dalmaciji. Jezik mu se još većma približava živom govoru, nego je to u ostalih hrvatskih misala onoga vremena. I Butko i Hrvoj bili su čakavci. Zanimivo je, što se u kalendaru misala spominju i svi ugarski svetitelji: Stjepan, Vladislav, Emerik i Elizabeta. Očevidno kako politički tako i crkveni odnosi između Ugarske te Bosne i Dalmacije bijahu tijesni i jaki. Punim pravom možemo suditi, da je Hrvojev misal pisan za praktičnu upotrebu. U Bosni dakle za Hrvojeve epohe od 1380.—1415. bilo je rimskoga obreda u slovenskom jeziku. Bit će da su se franjevci i u Bosni, kao i u drugim našim krajevima,

¹⁵ Isp. Milčetić: Bibliografija I. c. 33.—35.

prilagođivali ovoj činjenici. To nam svjedoči i Korčulanski lekcijonarij, pisan za vrijeme Hrvojevo, u živom narodnom jeziku, a latinsko-gotičkim pismenima, u samostanu sv. Marije na Otoku kraj Korčule (Badia), što su ga oko 1392. naselili franjevci, izbjeglice iz Bosne. F. Radić objelodanio je ovaj lekcionarij, pak će kasnije biti još o njemu govora. (Jelić l. c. XV. br. 133.)¹⁶

(Nastavit će se.)

¹⁶ Za crkvenu povijest sredovječne Bosne naročito su važne studije: A. Hoffer: Bosanska biskupija do turskoga gospodstva, u Spomen-knjizi iz Bosne, Zagreb 1901., te Šišić: Historički pregled katoličke biskupije bosanske do 1700.; u Glasniku zemaljskoga muzeja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1903. 327.—349. te Batinićevo djelo: Djelovanje franjevaca I.—III. Zagreb, 1881.—1887.